Om Skaftö

i gången tid

Av

Evald Johansson

Den som har intresse av att lära känna nutida Skaftöbygd, utöver vad som kan ses från bilen eller cykeln, bör göra detta till fots och utan större brådska. Genom att inte bara följa de lättast framkomliga vägarna, utan också beträda gångstigarna och rabbmarkerna ges vandraren tillfälle till många angenäma upptäckter i naturen. Varken växt- eller djurlivet är så fattigt som det kan synas mången. Det är här som annorstädes att ha ögonen med sig och att höra sig för. Den som vill göra sig mödan att vandra upp på något av de högre bergen på Vägeröd och Stuveröd, på Åseberget och andra höjder, får en god utblick över bygden. Han ser dalstråken gå fram mot mera öppna områden, de små odlingarna mellan bergen numera oftast liggande för fäfot på grund av ändrade förhållanden mot dem som förr var rådande och de små skogsodlingarna som mångenstädes kämpar en ojämn kamp mot havets skarpa och salta vindar. Här ser han också hur gårdarna i regel ligger invid bergen, liksom sökande skydd av dessa, boningshusen i ljusa färger med röda ladugårdar, välbyggda ställen utan skryt i stilen. Vänder han blicken längs kusten ser han i norr Smögen och Hållö. Söder därom Kornöarna och närmast Gåsö med dess många holmar och skär, i vackra sommardagar omgivna av glittrande vatten och tillsynes rätt ofarliga för den sjöfarande, medan de under höststormarna får en helt annan och vildare karaktär. Eller han ser inåt Orustlandet och Flatön, Bokenäset, Gullmarn och Lysekil i ett svep. Allt tycks vara väl tillrättalagt för den som har blicken öppen för något nytt, men även för den som vill återknyta en gammal bekantskap.

Om Skaftö i gången tid

Av Evald Johansson

Den gamla vägen

Från äldsta tid har vattenvägarna varit de för Skaftöborna viktigaste kommunikationslederna då det gällt kontakten med utsocknes. Alla kände sig hemma i båt och alla kunde ro och segla. Fiskare, sjömän och bönder hade alla från barndomen fått lära sig umgås med farkoster av något slag och deras kvinnor voro heller inte bortkomna när det gällde att taga sig fram båtledes. Det var dock inte nog att bara ro eller segla. Man behövde även en landsväg, mindre för dem som bodde vid stranden än för dem som brukade jord. För att kunna ta sig fram från ö till fastland eller från by till by tarvades väg, och väg togs där det minsta motståndet var förhanden och där minsta skadan gjordes. Därför finner vi också att den gamla färdevägen på ön ofta går intill eller över bergen.

I äldsta tid var vägen en gång- och ridstig. Man gick till fots och bar sin börda på ryggen, eller klövjade den på häst om man hade sådan att tillgå. Ännu för mindre än 100 år sedan förde man på Orust spannmål till kvarnen på hästryggen.

Att göra en promenad utefter den gamla vägen är värt besväret. Naturen är vacker och omväxlande och mycket finns att iakttaga. Det ligger för övrigt alltid en tjusning i att gå utefter en gammal väg. Den kan stämma till eftertanke. Det var med den gamla vägen som det var med de gamla som gjorde dagsverken: man hade stora fordringar men var njugg med underhållet.

Från Skaftö udde utgick båtskjuts till Oxevik, Lysekil och andra närliggande platser. Denna ombesörjdes av bönder på Skaftö gård efter av myndigheterna bestämd taxa. Färjeinrättningen vid Lunnevik—Källsvik tillkom först i mitten av 1800-talet och fortgick till in på 1900-talet i mycket primitiva former, tills bilismen framtvingade en upprustning av färjtrafiken.

Från Skaftö udde utgår alltså vägen. Den går förbi Poste-Lottas stuga och över "Sumpen" upp till de högre belägna husen på Stora Skaftö. Enligt Oedman har gården anor från 1600-talet, då den ägdes av prosten Fredrik Bagge i Marstrand. En gammal fristående källare med välvt tak bör beskådas. Efter att ha passerat denna gård går vägen i en stor bukt över Lilla Skaftö upp mot Evensås och fortsätter fram till Vägeröd, fordom tillhörande Dragsmarks kloster och sedermera prästänkesäte till Morlanda. Härifrån går en biväg ner till naturreservatet Vägeröds dalar, ett omtyckt utflyktsmål med vacker ek- och bokskog samt en örtflora som omfattar flera hundra arter.

Efter att ha passerat Vägeröds gårdshus, kommer man till Vägeröds lid som brant stupar ner mot stranden. Här har på de senaste 30 åren kommit fram ett rikt bestånd av havtorn. Den närmaste växtplatsen för havtorn i övrigt, ligger på Hultås mark, där den gamla vägen ovanför Oxevik går fram.

Från Vägeröds lid går den forna vägen fram genom ett pass ner till stranden vid Snäckedjupet. Här ligger det Ed (vad) som förmedlade trafiken mellan de inre och yttre delarna av ön, och vägen, som låg i stranden, var för det mesta översvämmad. Där gick gränsen mellan Vägeröd och Berg över vägen, och grinden, som fanns där, bar det betecknande namnet Skitnegrind. Därifrån ringlade vägen uppåt med en stigning ännu brantare än Vägeröds lid för att sedan stupa ner mot Edsvattnet. Dettas vattennivå sänktes vid seklets början med cirka en meter, då en del mark av ringa värde erhölls.

Från en liten klippa vid Edsvattnets sydända, kallad "Fölungepallen", brukade, förmäler traditionen, bönderna dränka sina övertaliga fölungar; vattendjupet är där avsevärt. Hästbeståndet var stort och man dröjde så länge som möjligt med att kastrera hingstfölen för att erhålla kraftiga hästar. Bristfälliga eller obefintliga hägnader gjorde att umgänget mellan hingstar och ston blev livligt. Handeln med hästar var minimal och när det egna behovet av föl var täckt, återstod inget annat än att avliva återstoden. Ingen åt hästkött, fölskinnspälsen var ännu ej på modet och ingen bonde med självaktning slaktade en häst. Det var "pugens" sak och han var också hållen därefter.

Efter sjösänkningen hittades en mängd träklubbor på den torrlagda marken men samtliga förstördes. De antagas härröra från tiden för av-

Karta över Skaftö. Skala 1:100.000. Särtryck ur generalstabskartan från Rikets allmänna kartverk, upprättad av Topografiska kåren 1844 med senare inlagd gräns för Skaftö socken, tillkommen 1888. Publiceringstillstånd 5968, SRA.

livandet av fölen. Klubborna var tillverkade av en avsågad trädstam, där den vidsittande grenen fått utgöra skaft. Troligen har handlingen tillgått så, att fölet, sedan en lämplig tyngd fastgjorts vid dess hals, bedövats med ett klubbslag och vräkts i vattnet, varefter klubban fått följa efter. Om detta antagande är riktigt, förefaller det hela ha haft något av hednisk rit över sig.

Vägen går upp över Edshagen, som ursprungligen omfattat ett avsevärt område. Till höger i nordlig riktning ligger Sälvik. Här residerade

Carl Julius Ödman, f. 1839 d. 1913, sjökapten, skeppsredare, jordbrukare, kommunalman och riksdagsman. Ödman var en man med resning. I yngre år var han som befälhavare rätt hårdför och det ansågs såsom synnerligen meriterande att ha seglat med honom. Sedan han lämnat sjön sysslade han med rederirörelse och jordbruk, varjämte han i många år intill sin död drev bad- och restaurangrörelsen i Fiskebäckskil. Han ville gärna styra och ställa och gillade att ha mycket folk ikring sig. Det var nog mest Ödmans förtjänst, i hans egenskap av vägstyrelsens ordförande, att vägförbättringarna på 1890-talet kom till stånd.

Boningshuset på Sälvik, som efter Ödmans död gått genom flera händer, byggdes på 1860-talet. Huset har ett dominerande läge och exteriören är så gott som oförändrad. Det byggdes av Ödman, som var på samma gång arkitekt och byggherre. Huset gör nu tjänst som provinsialläkarebostad.

Sedan Edshagen passerats, kommer man fram till Ållerliden, med Ulvedalen till höger och Lysberget till vänster, där berguven, av folket kallad stenulv, häckat i äldre tid. Till vänster går vägen ner till Ramnedalen, där alltså korpen häckat, och från Ulvedalen fortsätter vägen fram till Grönskult. Den trädvegetation som utmärkt bygden alltifrån Lunnevik har nu växlat och man känner att man närmar sig havet med dess saltmättade vindar. Här möter vi vägen från Rågårdsvik till Fiskebäckskil, av gammalt kallad Prästevägen, d.v.s. den väg prästen i Morlanda hade att färdas, när han skulle tjänstgöra i Fiskebäckskils kyrka, fast nog är vägen betydligt äldre än kyrkan i Fiskebäckskil.

Grönskults by före laga skiftet var belägen här, medan husen på Berg låg grupperade på höjden där kommunalhuset nu ligger. Från Halvards källa, som ligger vid vägkorset, gick vägen mot Fiskebäckskil upp över Flinteberget. Här i passet ses tomtningen efter Petter Äggs stuga. Ett stort flyttblock synes ha utgjort en vägg i köket; det förekom ofta så i de gamla backstugorna om det lämpade sig. Petter lär ha varit en skicklig skrinnare.

Från Lyckans gård utgår mot väster vägen till Kristineberg. Här ligger Kristinebergs Zoologiska station, som tillkommit efter donation av bl. a. Dr. A. J. Regnell i Caldas i Brasilien. Stationen ägs av Vetenskapsakademien.

Över Röds vallar går vägen fram till Fiskebäcks gård och Fiskebäckskil. Från Fiskebäck utgår den på 1930-talet byggda vägen till Lunneviks färjeläge.

Från Grönskult gick vägen till Stockevik snett över fältet mot prästgården, varefter den i många tvära kastningar fortsatte förbi f. d. båtsmanstorpet Hvalås och Slätterna fram till Stockeviks fiskeläge.

Från vägskälet vid Grönskult utgår väg till Stuverödsgårdarna, och prästvägen fortsätter fram över Prästebron (-brua) ut till Gunnesbo. Här synes den forna vägen ha gått fram genom Gunnesbo gård och kommit ut till nuvarande vägen ungefär där Rågårdsviks pensionat ligger. När landhöjningen gjort det möjligt att anlägga väg utmed sundet, på en gammal lantmäterikarta kallat Langesund, har den gamla leden övergivits, för annat än lokalt bruk, och ersatts av den mera lättframkomliga över Bernts lid genom Fossa gård.

Där vägen till Grundsund utgår från prästevägen ligger en åkerlycka, av gammalt kallad Edslyckan. Namnet antyder, att här funnits ett vad över sundet, vilket använts för samfärdseln mellan Fossa och Näreby gårdar, och det berättas att man ännu på 1800-talet kunde färdas med båt fram till Gunnesbo. Den väg som sedan anlades kom till stånd genom samarbete mellan Fossa och Näreby åbor.

Näreby gård låg före laga skiftet grupperad mot berget öster om vägen. Här såg man tidigare lämningar av bybornas jordkällare. Här ligger också en för gården gemensam källa, kallad Möja, ett namn som orsakat ortnamnsforskarna mycket huvudbry.

Från Näreby fortsätter vägen genom Stora Backa och där den gör en sväng mot Löndal var i äldre tid byn samlad. Troligen låg husen som hörde till Lilla Backa längre åt norr, på höjderna mot Långedalen. Vid Löndal släntrade vägen in mellan husen i byn, som var belägen här, för att sedan fortsätta ut genom Löndals kohage. En liten odling till höger om vägen kallas Bötteröd; namnet lär ha kommit därav, att grundsundsborna under koleratiden här satte ner sina mjölkbyttor för att få dem fyllda. Ovanför i utmarken ligger en torvmyr, Barnemyr kallad; namnet syftar kanske på någon tragisk händelse i svunnen tid. Litet längre fram i berget finner man Fölungemyren, där bönderna i trakten lär ha dränkt sina föl.

Vid Slotthagen går väg till Islandsberg, av folket kallad Öa, medan

huvudleden genom Bistockedalen förbi Wärbo gamla fiskeläge fortsätter fram till Grundsund.

Genom Långedalen har, före den nuvarande vägens tillkomst, funnits en utfartsväg för gårdarna Näreby, Backa, Berg och Grönskult. Ännu längre tillbaka i tiden synes stråket ha hållit sig utmed bergen, då marken längre ner varit sumpig och övervuxen med pors och kratt; någon uppodling och utdikning synes inte ha kommit igång förrän tidigast i slutet av 1700-talet, men på de torrare jordarna runt Åseberget har åtminstone ett par torpställen legat ännu tidigare. Här uppe vid bergslänterna ligger en låg bergkulle som på 1755 års lantmäterikarta kallas Spelemanskullen. Namnet har nog redan då varit gammalt, men ännu på 1930-talet visste gammalt folk berätta, att namnet kommit därav, att inifrån kullen skulle ha hörts fiolmusik. Längre fram ligger till vänster de berg som på nämnda karta bär beteckningen Åhrkockebergen. Bergen kallas ännu Årkockane, och förr mera än nu var de ett tillhåll för orre vars spel hördes vida omkring. Denna fågel har mycket minskat i antal på Skaftö samtidigt som den växlat spelplatser. Orsakerna härtill är givetvis flera; att den inte trivs med att ha människan för nära inpå sig är säkert. En fågelart som helt försvunnit från trakten är beckasinen som ännu på 1880-talet häckade på sankmarkerna sydväst om Åseberget, men sedan dessa utdikats och odlats, fanns inte längre de nödvändiga förutsättningarna för häckning.

Från Årkockebergen fram till vad som brukar kallas Skräddartomten är det inte många steg, och här synes Lilla Backas gårdsbyggnader i gammal tid ha legat och här var gårdens äldsta flomkvarn belägen.

Som antytts företogs vissa smärre vägförbättringar i slutet av 1800-talet. Då eliminerades de svåra branterna i Vägeröds lid, vid Edsvattnet och i Ållerliden, och skedde omläggning av vägen från Grönskult utmed Röds torvmyr och Stockeviksvägens anslutning vid Ålderdomshemmet. Det var först på 1930-talet som större vägarbeten kom igång, men därvid hade man, med undantag för vägen Fiskebäck—Evensås, att i stort följa den gamla vägens sträckning, och samma var förhållandet när Långedalsvägen byggdes på 1950-talet.

De gamla färdevägarna var inte bara de branta backarnas och de skarpa kurvornas utan också de många grindarnas väg. Ett tjugotal av

dessa var ännu in på 1920-talet i gång till allmän förargelse. När detta hinder för trafiken kom bort, drog alla, utom markägaren, en lättnadens suck.

Natur och naturminnen

Det är mera sällan att en ort har två namn, men Skaftö kallas ibland också för Skaftöland. År 1388 skrevs namnet Skaftöy; även formen Skaptey förekommer. Professor Hj. Lindroth säger, att ”Skaftö heter efter öns form: skaft betydde stång, lans, något som sticker fram eller ut”. Vad människorna som gav ön dess namn lade in för betydelse i namnet, får vi nog aldrig veta.

Från Edsvattnet västerut består berggrunden av gnejs. På vissa ställen såsom på Fossa, på L. Backa uppe i Långedalen samt vid Korsvik vid Gåsöfjorden har förekommit fältspatfyndigheter, visserligen små men som ansetts lönande att exploatera, särskilt på Fossa.

Österut från Edsvattnet är berggrunden granitartad. Stenhuggare kallar denna bergart för vildgranit. I motsats till vad fallet är i gnejsområdet, är bergen här rundnötta och oftast svåra att bestiga från öster (stötsidan). Bergarten är föga lämplig för bearbetning, då klyvbarheten är dålig.

I Vägeröds dalar finns vackra sliprännor som inlandsisen utformat, och i Backa utmark finns en samling vackra jättegrytor.

Trots aktningsvärda insatser på skogsodlingens område är Skaftö en relativt kal bygd. På 1890-talet började lärarna vid Gunnesbo skola intressera skolbarnen för skogsodling. Plantor och frö togs hem och plantering och sådd företogs på platser som ansågs lämpade. Det var emellertid först under och efter första världskriget som skogsodlingen tog större fart, tack vare de skogsvårdande myndigheternas insatser, en verksamhet som alltjämt fortsätter.

I den västra, mot havet vettande bygden har planteringarna svårt att hävda sig. Det är inte heller alla lokaler som varit lämpade för skogsodling. Men där lä för de skarpa vindarna funnits, har den lyckats relativt bra. Däremot hade det nog varit bättre om sluttningarna mot väs-

ter fått förbli i ljungens våld. De av storm och sälta förbrända och förvridna träden är till ringa fröjd.

I den mot öster och sydost belägna delen av ön har resultatet blivit avgjort bättre. De skogsplanterade lokalerna visar här vackra bestånd och ett ytterligare värde har björken givit, som, utan att ha särskilt omhuldats, vandrat in i barrskogen.

Eken går alltfort bra till på gamla växtplatser på Stuveröd, med utlöpare till Gunnesbo och Fossa, och på Fiskebäck. Blandskog av ek och bok har likaledes gamla och goda växtplatser på Vägeröd, Evensås och Skaftögårdarna. Vägeröds karaktär av ecklesiastikt löneboställe har nog varit av stor betydelse för vidmakthållande av ett gott skogsbestånd.

Fynd av ekstubbar i numera igenväxta myrar, ända ut i havsbandet, visar att eken i gammal tid haft ganska stor utbredning. Därom vittnar också ett på 1920-talet gjort fynd av rester av en kolmila på Grönskult invid gamla vägen mot Edshagen. Milan som hade en diameter av cirka 7 m och ett djup av 1,5 m hade sannolikt brunnit ner. De träkol som iakttogs i askan härrörde från ek; tydligen har här kolats för försäljning. En liten i jorden nedsänkt kolgrop på Evensås mark torde däremot ha varit avsedd för husbehovskolning.

Eken synes nu vara på frammarsch mot väster att döma av de små ekplantor som påträffas så långt västerut som vid Åseberget.

Jämte eken har också boken varit skogsbildande på Skaftö. Ortnamnet Bökevik (Bögevig), invid Fiskebäckskil, anger sålunda att där växt bok och man lär även ha hittat stubbar av bok på platsen. Ett vackert bokbestånd finns i nutiden att beskåda i Vägeröds dalar, som bl. a. därför avsatts som naturreservat.

Skalbankarna på Skaftö ligger i regel mot ett berg, oftast flackt, samt i sydostläge. Detta är förhållandet med den omkring 1930 till hönsfoder utgrävda skalbanken på Evensås samt med skalbanken på Löndal, också den praktiskt taget spolierad. Rester av en skalbank finns i ett litet bergpass sydost om Edsvattnet, där den äldsta vägen gick fram över berget. Utöver dessa skalbankar, vilka alla haft mera ansenliga mått, anträffas anhopningar av snäckskal av mindre omfattning praktiskt taget över hela ön.

Skalbanken på Evensås synes ha bildats för ungefär 10.000 år sedan medan isen ännu täckte stora delar av landet. Även skalbanken vid

Edsvattnet torde ha denna ålder, medan skalbanken vid Löndal kan dateras till Littorinatid och alltså är betydligt yngre.

På Gåsö-Storön finns en lokal som folket sedan gammalt kallar "Körgårn" (kyrkogården). Vid ett besök på platsen 1965 kunde jag konstatera att från den nu så gott som igenvuxna myren, Orremyr kallad, utgick två pass, ett åt NV samt ett åt SV. I vartdera av dessa pass fanns en cirka 16 m lång, 8 m bred och 1,5 m hög bank, vilka kunde tänkas vara gravhögar. En senare upptagen provgrop i banken mot NV utvisade ett lager av jord och grus liggande över rent snäckskal, som av arterna att döma avsatts i Littorinahavet. I jord- och gruslagret hittades ett helt ben med intakta ledytor som bestämts på Naturhistoriska museet i Göteborg vara "första (översta) tåleden i bakfoten av en häst" och "med hänsyn till benets storlek torde det härstamma från en individ av den gamla västsvenska mindre hästtypen. Benets lagringsålder kan ännu icke fastställas; troligen har det legat i jorden i flera hundra år "(dr. J. Lepiksaar). — Dessa bankars uppbyggnad synes mig märklig och borde studeras av forskare. Höjden över havet torde vara 8—10 m.

På banken på Evensås, som ligger cirka 38 m ö. h., finns en av Skaftös mest givande stenåldersboplatser från äldre stenåldern och människorna synes ha bott här hela stenåldern igenom. Yxor av sten och flinta har hittats på sluttningen ner mot sjön. Terrängförhållandena är sådana att stranden alltid legat nära. Även banken vid Edsvattnet synes ha varit bebodd under stenåldern liksom Löndals skalbank.

Ett intressant fynd av snäckskal har gjorts SV om den moränås, som ligger omedelbart norr om Åseberget. Bollar av snäckskal låg här inbäddade i rödsand, i storlekar från 10 till 30 cm och skarpt avgränsade från sanden. Innehållet bestod av många olika arter, bl. a. blåmussla, kubbung och skålsnäcka (patella vulgaris). Dessa skalförekomster beredde mig mycket huvudbry. Inte ens en så erkänd forskare som dr. Johan Alin kunde ge en förklaring. En sådan har givits av en ortsbo, som tänkt sig, att bollarna kan ha kommit med inlandsisen. När moränen avsattes, skulle bollarna som var frusna och lättare än stenen, ha svämmat ut i terrängen där de inbäddats i sanden, tills de nu vid grustäkt kom i dagen. Men då bollarnas innehåll helt överensstämmer med vad som finns i Löndals skalbank från Littorinatiden, så frågar man sig varifrån de kommit.

Från den nämnda moränen föreligger vissa fynd. Här har anträffats flintavfall och en kärnyxa; stenåldersfolket har här hämtat flinta till sina redskap. Här har också hittats en förstenad liljestjärna från silurtiden, den enda i sitt slag som anträffats på Västkusten till år 1930, samt en cylindrisk förstening, som möjligen är en lerpropp.

Mossfynd. När man följer gångstigen från Åse kolerakyrkogård mot Grundsund kommer man så småningom fram till vad som i dagligt tal kallas Dammarna. Detta område på cirka 8—10 hektar utgjorde på sin tid vattenreservoar för de flomkvarnar som Backa och Löndal hade ovanför det gamla fiskeläget Bovik. Som vattenmagasin var det nog det bästa på Skaftö och där fanns goda tillflöden ända från trakten av Åseberget. Längst ut mot Grundsund ligger ett pass som övertväras av en liten snäckskalsbank. Denna har nog rätt tidigt genomgrävts för att släppa fram vattnet till kvarnarna, men sedan dessa på 1800-talet övergetts för väderkvarnarna, har området dikats ut, troligen före laga skiftet. Upprensning av detta dike fick gång efter annan göras och 1931 företogs en rensning som blev ganska omfattande. Cirka 50 m öster om passet gjordes då en del benfynd: en skalle av kronhjort (hind), vänster underkäksben av ko, ben av grönlandsval samt skulderblad av kaskelot; samtliga ben bestämda av Nat. historiska museet i Göteborg.

Fyndplatsen ligger cirka 14,5 m ö. h. och fynden har lagrats här under stenåldern. Troligen har de med havsströmmarna förts upp från trakten av Löndal samt stannat i lugnvattnet innanför banken i passet.

Ett fynd av människa gjordes sommaren 1968 vid schaktning för vatten och avlopp på det område invid gränsen mellan Backa och Löndal som avsatts för sommarstugubebyggelse. Fyndet, som besiktigades av doc. N-G Gejvall vid Riksantikvarieämbetet, bestod av en hel underkäke med 9 oxeltänder, blanka men hårt slitna, bäckenbenet samt åtskilliga ben från extremiteterna. Doc. Gejvall ansåg att det är fråga om en man, som varit ca 165 cm lång, kraftigt byggd och med brett ansikte, samt i åldern 40—50 år. Fyndet skulle närmare undersökas med kol 14-metoden.

Hur mannen hamnat på platsen kan man bara gissa sig till men att det hänt under stenåldern råder nog inget tvivel om. Skelettdelarna låg närmast sanden och under ett 80 cm tjockt torvlager, vilket tyder på att inlagringen skett då havet ännu stod upp över platsen. Då denna lig-

ger ca 14,5 m ö. h. bör olyckan ha inträffat ca 2000 f. Kr. Om mannen drunknat eller omkommit på annat sätt, kan inte avgöras då kraniet saknas.

År 1957 anträffades i centrala delen av Dammarna ett skulderblad av knubbsäl (Phoca ribulina L.) i ett tunt snäcklager. Även detta fynd har överförts till Naturhistoriska museet i Göteborg.

Vid väganläggningen på 1930-talet från Grundsund till avtagsvägen mot Rågårdsvik, hittades en hornkrona av kronhjort.

Stora ryggkotor av en val, troligen grönlandsval, påträffades vid muddring i vattnet utanför Munkevik i mitten av 50-talet. Troligen har valen strandat och omkommit på platsen. En del av kotorna stannade i Lysekil, några kom till museet i Göteborg medan en förvaras i båtmansstugan på Hvalås.

Fornlämningar och fornfynd

De fasta synliga fornlämningarna på Orust (inklusive Skaftö) hade på 1880-talet kartlagts och beskrivits av Emil Ekhoff, men i fråga om stenåldersbebyggelsen skulle det dröja länge innan en utforskning kom igång. I Vilhelm Ekmans arbete om stenåldersbebyggelsen på Orust och Tjörn, som avslutades 1916, ingick inte Skaftö eller övriga öar norr om Orust. Det var först år 1925 som Skaftö, i samband med boplatsinventeringen i Bokenäs och Dragsmark, blev föremål för utforskning. Denna utfördes av dr. Johan Alin och seminarieläraren John Ekström och gav till resultat att 33 boplatser anträffades och beskrevs samt avvägdes med hänsyn till nuvarande strandläge. Även fynd av lösa fornsaker noterades och anteckningar gjordes av de uppgifter som kunde erhållas av upphittarna. Alin och Ekströms inventering fortsattes av mig och hittills har upptecknats ett 80-tal boplatser, tämligen jämnt fördelade över bygden.

Vid Skaftö gård, vid Evensås fram mot Vägeröd, SV om Fiskebäckskil, i området från Åseberget mot Röd, och i området från Stuveröd till Rågårdsvik fanns det gynsamma betingelser för bosättning under den

äldre stenåldern för 6 à 7 tusen år sedan, och här finns också de största och mest givande boplatserna.

Var terrängförhållandena gynsamma, så att stranden under den pågående landhöjningen inte allt för mycket avlägsnade sig från den gamla boplatsen, stannade människorna kvar. Så har skett vid Åseberget och Evensås.

Allt eftersom landhöjningen fortskred, flyttade människorna ut till nya boplatser. Från den spetsnackiga yxans tid är en boplats på Grönskult känd. Från döstid är ingen boplats anträffad men en tunnackig yxa är upphittad vid Åseberget och en tunnackig yxa omslagen till mejsel är funnen på en boplats från gånggrifttid ovanför Rågårdsvik. Boplatser från gånggrift-hällkisttid är kända från hela Skaftö, också från Ramholmen och Jonsborg. De anträffas vid ett strandläge som nu ligger 16—19 m ö. h.

Av det boplatsmaterial som insamlats kommer huvudparten från de äldre boplatserna. Mycket har dock kommit bort vid stenplockning och hamnat i vägar och stentrummor. Den yngre stenålderns vackra yxor, mejslar och dolkar har däremot sedan gammalt tagits till vara och därför är denna tids boplatser i regel ganska fyndfattiga.

Den yngre stenålderns stenkammargravar saknas helt på Skaftö, men detta behöver inte betyda, att sådana gravar aldrig funnits. Inte heller har någon av stenåldersfolkets enkla markgravar påträffats. Ett skelett av människa, som 1932 påträffades på boplatsen vid snäckskalsbanken på Evensås, kunde ej med säkerhet hänföras till stenåldern.

Jakt och fiske har varit människornas huvudsakliga näringsfång hela stenåldern igenom. Ett fynd av en malsten på en boplats från gånggrifttid på Vägeröd och en på boplatsen vid Åseberget funnen koniskt formad grönsten, som tydligen varit en "löpare", tyder på att man haft något att mala.

Bronsåldern. Jämfört med stenålderns rikedom på boplatser och fynd är bronsåldern på Skaftö en fattig tid. Att fynd kan ha gjorts i äldre tid är inte uteslutet men därom har vi ingen kännedom. Berättelsen om att en man från Grundsund i röset på Grötö skulle ha hittat en kopparkittel, fylld med aska, har inte kunnat verifieras. Några större omvälvningar synes bronsåldern inte ha orsakat för Skaftös del. Bronsen var dyr i anskaffning och sten- och flintredskap ha nog alltfort fått göra

tjänst; de oftast så gott som utslitna stenyxor, som benämnas simpla skafthålsyxor, tyder härpå, men några boplatser, som kan sägas höra bronsåldern till, är ej kända.

Den övervägande delen av bronsåldersfolket på Skaftö har säkert haft jakt och fiske som sitt huvudsakliga näringsfång, men i viss mån bör också jordbruk och husdjursskötsel ha förekommit. De gravar som finnes utgöras av rösen. Antalet har icke överstigit åtta, varav tre är försvunna. De rösen som finns kvar är belägna på Vägeröd, Stora Skabbholmen, Ramholmen, Fossa samt Grötö, samtliga restaurerade sedan 1930-talet. De som försvunnit genom människors åtgörande låg på Hea mitt emot Skabbholmen samt på Fossa. Tydligen har ett ytterligare funnits på Rödberget norr om Klubban. Rösenas fåtal och det arbete som varit förenat med deras anläggning gör det antagligt att de varit stormansgravar. Folket i gemen har nog fått nöja sig med att jordas på enkelt sätt.

Rösenas placering uppe på bergen har sysselsatt forskarna. Den åsikten, att de lagts för att synas från bygden och havet har väl mest fog för sig. De två rösena på Fossa har synts både från bygden och havet, medan de övriga endast kommit till synes från havet och sunden. Det ligger då nära till hands att antaga, att det varit sjöfarare som fått gå till vila i dessa monumentala gravar, som också kan ha gjort tjänst som seglingsmärken.

Hällristningar liksom skålgropar är ej kända på Skaftö. De skrovliga gnejshällarna ha ej heller inbjudit till några ristningar. Det är naturligtvis inte uteslutet att dessa fornlämningar under lyckliga omständigheter också kan anträffas här.

Järnåldern. Det på bronsåldern följande kulturskedet, järnåldern, har ännu mindre att uppvisa i fråga om fasta fornlämningar och ifråga om lösfynd litet eller inget. Vid järnålderns slut har landhöjningen fortskridit så långt att den dåvarande stranden nära nog överensstämmer med den nuvarande. Ny jord har brutits, slättmarkerna vid Backa, Löndal och Näreby har torrlagts och bör ha utnyttjats till hötäkt och betesmark. Samma har förhållandet varit beträffande inre Grönskultdalen över Röds myr till Fiskebäck.

Om dåtidens människor känner vi föga då inga boplatser, husgrunder eller gårdsanläggningar är kända. Det är dock antagligt, att den del av

befolkningen som haft jordbruk jämte fiske som näringsfång redan tidigt dragit sig samman till de ställen som vi känner såsom byar och som ägt bestånd in i sen tid. Det är också troligt, att de som huvudsakligen ägnat sig åt jakt och fiske redan före järnålderns slut slagit sig tillsamman på de platser, som sedan växte ut till mera betydande fiskelägen.

På Backa utmark, öster om Lyshult kyrkogård, finns en liten spetsoval stensättning och i den s. k. Börjehålan söder om Stockevik en treudd. Vid sekelskiftet stod i sluttningen ovanför Rågårdsvik en rest sten som folket kallade ”Jonebörtestenen”, och det har berättats, att en ”kyrkogård” legat där som nu är åker ovanför Rågårdsvik, vilket väl får tydas så, att ett höggravfält kan ha legat där. På Löndals snäckskalsbank har påträffats i marken nersänkta gropar fyllda med aska, kol och skörbrända stenar. Inga fynd ha emellertid gjorts där och det är möjligt att det rör sig om härdar från föregående tidsskeden. Några ortnamn på hög, ”hou”, kan ge en antydan om att där funnits gravhögar, en eller flera. Att ”hou” också förekommer i betydelsen kuperad mark, kan man dock inte bortse från vid sökandet efter förhistoriska gravar eller gravfält. Icke heller om gravar under slät mark med eller utan synligt märke äger vi någon kännedom, fast sådana mycket väl kunnat påträffas vid odling och andra jordarbeten utan att det blivit bekantgjort. Två ortnamn på slott — berget vid Slotthagen på Löndal och Slottsberget på Vägeröd — skulle kunna tyda på bygdeborgar, men på båda platserna saknas lämningar som kan antagas vara utförda av människor, varför tanken på bygdeborgar nog får avskrivas.

Bygden

Från 1500- till inpå 1800-talet tycks Skaftös gårdar till stor del ha haft utsocknes ägare. Röd, Vägeröd och Islandsberg, möjligen också Grönskult, har tillhört Dragsmarks kloster, Stora Stuveröd ägdes under viss tid av Bildtarna på Morlanda, Fiskebäck, Stora och Lilla Backa samt Löndal av Margareta Hvitfelt och Skaftö gård, som förut antytts, av släkten Bagge samt av Virgin och Gyllenberg. Gunnesbo ägdes in

på 1800-talet av friherre Rehnstjerna. Ägare till Näreby var under en tid en kornett Weinholts, och Lilla Stuveröd innehades ännu in på 1900-talet av Joakim Olsson på Gåsö. Från 1842 ägdes 1/4 mt. Lilla Grönskult av kapten Martin Bengtsson från Fiskebäckskil och på 1860—70-talet av Jakob Johansson på Bassholmen. Gårdar på Berg och Gunnesbo ägdes av gåsöbor och hemmansdelar på Berg, Grönskult och Gunnesbo av fiskebäckskils- och grundsundsbor.

Bortsett från gymnasiehemmanen, där åborätten gick i arv från fader till äldsta sonen så länge åbon gjorde rätt för sig, brukade grundsundsborna själva sin jord och lejde endast för hästarbetena. Deras ladugårdar var belägna på fiskeläget; antalet ladugårdar uppgick 1892 till 8 stycken. Dit transporterades grödan och där var kor och svin inhysta vintertid. Säkert har man i deras fall skaffat sig jorden för att i någon mån förbättra sin levnadsstandard; att det i vissa fall också gällde penningplacering är känt. Att det var kvinnorna som fick utföra arbetet på åker och äng medan männen låg ute på fisket, var väl bara i sin ordning. Även ett par gåsöbor drev själva sina gårdar på Skaftö medan andra hade dem utarrenderade tills de försåldes till ortsbor.

Den främsta orsaken till att gårdarna övergick från bönder till folk som inte hade jordbruk som näringsfång var att jordägarna kommit i beroendeställning. Man hade lånat pengar till höga räntor och när så tillfället var lämpligt fordrade långivaren sitt och bonden fick gå ifrån gård och grund.

Då det gäller gymnasiehemmanen är det hart när omöjligt att förklara hur alla dessa gårdar kommit i Margareta Hvitfeldts ägo. De sista åborna kunde inte ge en godtagbar förklaring. Ofta kom man med de mest fantastiska historier om Fruns raffinerade metoder för att nå sitt syfte. Ett domstolsutslag från år 1663 som i avskrift finns i hembygdsföreningens arkiv säger något om den tidens förhållanden och relateras här i sammandrag:

Asgeir Jakobson på Herm och hans broder Jacob Christenson i Aspevigen hade till Ormebacke ting den 23 nov. 1663 instämt fogden på Sundsby Mattis Johansson samt "Erlig och Wällbyrdig Mand" Hartvig Hvitfeldt till Skielbred, med begäran att få återlösa 8 öresbol "Sönder Löndal" som deras styvfar bortpantat till Anders Gren till Sundsby. Saken hade på sist föregående Ormebacke ting varit uppe till behand-

ling, men icke blivit så granskat och dömt som det borde varit, mest på grund av att Hartvig Hvitfeldt varit utrikes. Fogden Mattis Johansson svarade och föregav, att förenämnda pantejord hade stått ute i 34 år och gått uti köp och skifte från Anders Gren till Daniel Knutsson Bildt och från honom till Hartvig Hvitfeldt, som nu inkommit med åtskilliga artiklar och gensvar, som dock rätten ansåg icke hade synnerligt med saken att göra, utan endast avsåg att draga målet ut på tiden.

Rätten beslöt, att eftersom detta 8 öresbol i Löndal varit Asgeirs och Jacobs moders enskilda gård, som fadern, som var ”en gifting man” (dvs. ingift till gården), låtit förpanta, så skulle Asgeir och Jacob åter inlösa jorden, mot att de till Hartvig Hvitfeldt återbetalade vad deras föräldrar uppburit eller ”fire och förretywe (44) skattedaler”, som de också hade contenterat och som skulle utbetalas till Hartvigs fullmäktige, fogden Mattis Johansson, så snart rättens dom kommit till hans kännedom, ”och siden for de Asier och Jacob at giöre sig föreskrefne Jord så nyttig som de Kand den skelf at bruge och besedde til nästkommendes Fardag — — —”.

Men Asgeir och Jacob kom detta till trots inte att besitta 8 öresbol i Löndal ty visst är att fru Margareta kom i besittning av hela gården. För dåtidens bönder med deras knapphet på mynt och deras i regel oförmåga att skriva och läsa skrivet var det nog inte lätt att värja sig och sitt.

Gymnasiebondens värsta plåga var nog dagsverksskyldigheten som han skulle utföra på Sundsby säteri, vilket skulle ske utan ”tredska” och på tider som för honom var som mest obekväma. Dessutom var hans möjligheter att själv råda över gårdens skötsel rätt beskurna och hotet om att förlora åborätten om han på något sätt brast i sina åligganden kändes säkert tryckande. Dagsverksskyldigheten synes emellertid ha upphört omkring 1818 då åbon i stället för det skyldiga arbetet in natura fick en befrielseavgift i stritt korn, som för varje år, efter markegångspris, fick lösas i penningar. Det skulle dock dröja i närmare hundra år innan gymnasieåbon fick lösa in sin gård och bli herre i eget hus, vilket säkert var en stor lättnad för alla parter.

Den jord som var föremål för odling var den högländta, torra och magra, medan den sidlänta brukades som äng och oftast var dåligt utdikad. Enligt 1690 års skattläggning för 1 mt. Löndal beräknades det

årliga utsädet till 8 tunnor som gav 2 1/2—3 1/2 kornet. Gården brukades då av två åbor som hade någorlunda behållna hus; åkern plöjdes med tre par dragare och besåddes med råg, korn, blandsäd och havre. Den svaga skörden berodde på jordens beskaffenhet och brist på gödsel, men också på dåligt utsäde. Man höll ett stort antal djur i förhållande till gårdens avkastning. Bouppteckningar och auktionsprotokoll från mitten och slutet av 1700-talet uppger att på ett 1/2 mt. Löndal fanns 3 hästar, varav 1 fåle, 5 kor, 2 kvigor, 1 orne och 1 sugga samt 12 får. Vad som säges om denna gård kan nog vara tillämpligt på övriga gårdar på Skaftö från denna tid.

Hästar och kor fick under sommaren ta sin föda på ”hamna”, men på våren, innan där fanns någon växtlighet, släpptes de på gräsvallarna, ett sätt som praktiserades ännu långt in på 1800-talet. Följden var, att grässlåttern blev svag, och det skulle dröja till in på 1900-talet innan en rationellare drift kom till stånd. Odling och utdikning av de bättre sidlänta jordarna kom på allvar igång först efter laga skiftet, då man fick sina ägor samlade till ett helt. Att man då odlade upp både likt och olikt är en sak för sig.

Om den jordägande befolkningens byggnader får man en god föreställning vid studiet av en besiktning och värdering som utfördes i samband med laga skiftet 1838—42 på hemmanen St. och Lilla Grönskult samt Berg. Av allmänna medel skulle utgå en viss ersättning till de utflyttade, som nog var tilltagen i snävaste laget. Allt arbete var beräknat i karldagsverken à 24 skilling banko, eller 72 öre, troligen på egen kost. Boningshusen, som benämnes inhus, höll i längd 15—16 alnar och 12—14 alnar i bredd samt 4—4 1/2 alnar på knut. De innehöll ett rum och kök, samt en kammare, som dock tillkommit senare, dessutom loft ovanpå. Samtliga hus var av timmer, täckta med tegel samt brädklädda, i regel dock endast delvis. Endast ett av husen hade förstuga som var av timmer. I de övriga husen kom man troligen direkt in i en gång, som oftast gick tvärs igenom huset. I intet fall anges att husen var målade och endast ett hade källare under huset, medan för de övriga anges en källare av sten, alltså en jordkällare. Denna hustyp var nog redan före utflyttningen mycket gammal och fanns på enstaka ställen i bruk så sent som år 1900. Ladugårdarna uppges ha varit uppförda av timmer med stolpar och bräder och försedda med halmtak, i vissa fall täckta med

tegel; storleken varierade mellan 19—33 alnar i längd och 11 alnar i bredd; de var inredda med en à två lador, loge, stall och fähus.

Boningshusen var överlag av dålig klass. Köket var obeboligt om vintrarna; man bakade i den stora ugnen och lagade maten över öppen eld i "gruvan". Man bodde i rummet, där man eldade i den stora järnkakelugnen. Innanfönster saknades och golven var enkla och dragiga. Vid stränga vintrar skiftades man om att elda och sköta om djuren, medan de övriga av familjen låg nerbäddade. Inventariet var torftigt. I bouppteckningar från mitten och slutet av 1700-talet saknas både säng, soffa, bord och stolar. Troligtvis var såväl säng som soffor, bänkar och bord väggfasta och kommer därför inte till synes i handlingarna, och det dröjde till långt in på 1800-talet innan sådana inventarier skymtar fram. Silver, koppar och fjäder var, mera än djurantalet, ett förmögenhetsbevis och upptogs alltid vid värderingen efter vikt, och ju mera som fanns desto större var anseendet.

Vid sidan av jordbruket ägnade sig bönderna åt fiske, dock mer för det egna behovet än för avsalu. Man synes ha haft större fiskebåtar för fiske på öppna havet och mindre båtar för hemmafiske. Under 16- och 1700-talen var gårdar som Lilla Stuveröd, Fiskebäck, Lilla och Stora Backa, Löndal, Grönskult och Röd samt Islandsberg engagerade i fisket och vid skattläggningen har uttryckligen hänsyn tagits till fisket. I beskrivningen till 1755 års lantmäterikarta yrkades att Röd skulle erhålla del i alla de strand- och fiskelägen samt fiskevatten som fanns mellan Fiskebäckskil och Grundsund, enär åbon inte skulle kunna utgöra jordeboksräntan om tre vålor torrfisk till kronan, om han inte ägde nödvändig sjöhamn till fiskeskuta och backebåt.

Under sillfiskeperioden 1877—97 deltog bönder från Backa och Löndal med egna sillvadar i fisket och samma var förhållandet med småbrukare från Berg, Grönskult, Fiskebäck och Stuveröd. Fram till första världskriget deltog småbrukare och bondesöner i det då rikt givande makrillfisket på Nordsjön. Under 1800-talet, då segelfartygen hade sin storhetstid, var många bönder delägare i ett eller flera fartyg; i vissa fall var de även befälhavare.

Vid sidan av bonden fanns torparen och backstugusittaren. Torpare synes inte ha funnits i något större antal; bondgårdarna var små och därför fanns ingen överflödsjord att lägga ut till torp. Torpen lades ut i

utkanten av gården på den magraste jorden. Talet om att ”så en skäppa och få en skäppa” ägde nog tillämpning på de flesta torpen. Torpskatten omkring sekelskiftet utgjorde i penningar 125—180 kronor för torpen på Vägeröd, där torparna dessutom fick hålla sig med egna hus. Dagsverkstorparen fick utgöra 75 dagsverken inklusive kost, räknat till 1:— kr. pr. dag, för ett torp där det kunde födas en ko och där det fanns hus.

Backstugusittarnas tomter hittar man lite varstans i utmarken, övervuxna med slån och törne; ibland står där en sötapel invid tomten, trotsande åren. Här fick de jordlösa slå sig ner i en enkel stuga som de själva fick bygga och där de med jordägarens goda minne fick bryta upp en åkerlapp, om de så önskade, men givetvis i gengäld fick utföra en motprestation åt bonden. De var oftast goda yrkesmän: snickare, grundläggare och murare, smeder eller skomakare. De kunde också arbeta hos bönderna med förekommande arbeten såsom dikning och odling. Efter laga skiftet, då allt som jord hette skulle odlas, fick de nog av arbete. Också från Orust och fastlandet sökte sig fattiga dagsverkare ut till Skaftö och öarna däromkring. Det var om dessa, som ägaren till Bassholmen, gemenligen kallad ”den gamle Bassen”, lär ha yttrat: ”När folket kan arbeta i tolv timmar, så betalar jag tolv skilling”.

Det var emellertid på sjön som folket skulle göra sig gällande. De familjer där inte en eller flera var till sjöss var lätt räknade. Att många aldrig återkom, verkade inte avskräckande; att segla var nödvändigt.

Man började sin sjömansbana i hemortens fartyg, och sedan fartygen lagt upp på hösten, stannade man i hemmet över vintern. Så fortgick det år efter år. De äldre tog hyra på större fartyg, särskilt Norrmän eller Engelsmän, som gick på långtrad. Många rymde från sina fartyg, inte bara de yngre, utan även de som hade hustru och barn, så att dessa fick klara sig bäst de kunde.

Arbetet på de gamla segelfartygen var hårt och riskfyllt, hyrorna låga och kosthållet ombord i sämsta laget. Men havet fostrade och äventyren lockade. Att sjömansstammen var god är ofta omvittnat och man kände också sitt värde. Man hade inte mycket till övers för bönder och bonddrängar och även om sjökaptenerna på äldre dagar blev jordbrukare, så kände de dock mer samhörighet med havet än med jorden. Ett yttrande av Carl J. Ödman som han fällde på äldre dagar, ”det svider i ett

gammalt sjömanshjärta, då man ser såna här bondknutar", talar sitt tydliga språk.

Sedan segelfartygen försvunnit i början av 1900-talet, var också sjömännens tid förbi. Väl fanns det en och annan som tog hyra på ångfartyg, men de flesta såg med ett visst förakt på dessa flytetyg och slutade på sjön.

Trots låga hyror sökte de flesta sjömännen spara en del. Man köpte sig en jordbit eller arrenderade, byggde ett hus och gifte sig. En del slog sig på ett yrke, andra sökte sig ut med trålare eller i arbete om vintrarna med sillen. Ett som var gemensamt för alla, unga som äldre, var makrillfisket på Nordsjön, som fram till första världskriget var ett rikt givande näringsfång, men som då helt upphörde.

Att nu söka uppbringa en sjöman i bygden är ogörligt. Man synes helt ha tappat lusten för havet. Andra utkomstmöjligheter har yppat sig som dragit ungdomen bort åt annat håll.

Frånvaron av andra kommunikationsleder än havet och närheten till de välbefolkade samhällena runt ön gjorde att jordbrukarna fick relativt bra betalt för sina produkter i motsats till vad som var fallet på fastlandet och Orust. När därför en utsocknes lyckats skaffa sig en gård på Skaftö, ansåg han sig ha kommit på grön kvist. Men tiden har inte stått stilla. De små gårdarna, där många människor helt eller delvis haft sin bärgning, är dömda att försvinna, och även större enheter lägges för fäfot. De små odlingarna i utmarken blir sommarstugutomter eller planteras med skog. Hur många av de större gårdarna som inom överskådlig tid komma att brukas är svårt att bedöma, men den avfolkning som i ökat tempo fortgått sedan 1920-talet gör att situationen för jordbruket på Skaftö ter sig allt annat än ljus. Troligen blir ön till övervägande del en sommarstugornas ö, med allt vad därtill hör av såväl ont som gott.

Kvarnar och kvarnställen

Det har förut anförts, att på en stenåldersboplats på Vägeröd från gånggrifttid, ca 2200 f. Kr. anträffats en kvarnsten. Dessa handkvarnar med en för handen avpassad löpare, anses vara de äldsta. Den i en ur-

holkad sten nersänkta runda kvarnstenen, försedd med sile och som kunde lättas och tyngas, är säkert också ganska gammal. År 1961 anträffades i en grundmur till ett hus i Rågårdsvik, uppfört omkring 1870, två handkvarnstenar av en mörk skiffrig bergart. Båda har kullrig översida med slät undersida utan refflor. Den större stenen, som är 50 cm i diameter, har ett hål och på den plana undersidan utspårade hak för silet. Den har legat på en understen i en "skömme" av trä och varit försedd med en anordning för lättning medelst uppkilning.

Den mindre stenen, som är 18 cm i diameter och vars hål är mycket oregelbundet, har också urtag för sile. Den har dock ej haft lös understen, utan varit nersänkt i en holiknande understen med rätt höga kanter och med öppning på sidan för uttagning av mjölet eller grynen. Båda stenarna har på översidan flera motsatta starkt uppslitna hål för kringvridning, detta för att få en jämnare slitning av stenarna.

Handkvarnstenar av granit förekommer allmänt i bygden och i samhällena, där man ser dem liggande i stensättningen framför förstugan.

Handkvarnarna användes i senare tid huvudsakligen för tillverkning av havregryn och korngryn och de kom flerstädes igång under det första världskriget, då tullkvarnarna var utsatta för en synnerligen närgången kontroll.

När den vattendrivna kvarnen togs i bruk, betydde detta naturligtvis mycket för bygden. Några större vattenmagasin med fall fanns inte utan man dämde upp lämpliga sänkor och fick på så sätt ett litet fall, där en vattenkvarn kunde byggas. Dessa kvarnar kallades kallkvarn, fjärkallekvarn, skvaltkvarn eller flomkvarn. Särskilt namnet flomkvarn anger, att det var vid vår- och höstflomme som dessa kvarnar hade högsäsong. Kvarnen var primitiv. Från stenarna i kvarnhuset gick en stående spindel ner till fjärkallen med dess snedställda skovlar. Det är omvittnat att det fordrades mycket vatten för att driva dessa kvarnar. Stenarnas storlek har nog varierat; den enda sten som påträffats från flomkvarnarnas tid, har en diameter av 105 cm och en tjocklek av 18 cm. I övrigt är lämningar av dessa kvarnar tämligen få, men ortnamn och äldre lantmäterikartor säger oss en del.

Praktiskt taget varje gård hade sin egen kvarn. Skaftö gård hade sitt kvarnställe i ravinen ovanför Bryggevik, och ortnamnen Sumpen och Sumpeliden anger var uppdämningen var belägen. Vid Kvärnevik neråt

Gullmaren hade Evensås gård sin kvarn, och Vägeröd synes haft sitt kvarnställe ovanför Dalsängen. Fiskebäck har vid gamla Fiskebäcksbro haft det gynnsamt ställt och detsamma kan sägas om Grönskult i Kvarndalen vid Edsvattnet. Stuveröd hade vid Tollebo ett utmärkt fall liksom vid Stuveröds lunne. 1755 års lantmäterikarta visar Röds kvarnställe vid Grötrehamn, Lilla Backas vid Björns damm och St. Backas två kvarnar ovanför dåvarande fiskeläget Bovik. Löndal hade tidigare haft kvarn vid Slotthagen, men lär sedan fått del i St. Backas kvarnar. Fossa och Gunnesbo hade god vattentillförsel vid Edslyckan och vid Fossa. Var Näreby haft sitt kvarnställe är okänt och detsamma kan sägas om Islandsberg. Bergs gård kan ha haft del i Grönskult kvarn vid Edsvattnet, men detta är ovisst. Lilla Backa hade tidigare sitt kvarnställe vid de dåvarande husen, där den förut nämnda kvarnstenen hittats, men hade av någon anledning flyttat till Björns damm.

Den låga avverkningsförmåga som dessa kvarnar hade, jämte den otillräckliga tillgången på vatten, gjorde att de lätt slogs ut av väderkvarnarna. När den första väderkvarnen uppfördes på Skaftö kan inte säkert anges, men den kvarn som till omkring 1920 stod ovanför Grönskults gård fanns där före 1838. De var vanligtvis utrustade med ett par stenar, men två av de nio kvarnar som varit igång hade två par. Kvarnen som fanns på Lilla Backa, och som flyttats dit från Cederslund, hade två par stenar, liksom fallet är med väderkvarnen i Fiskebäckskil som äges och underhålles av föreningen Sjöstjärnan. På Grundsund fanns också en stor kvarn och i äldre tid fanns det en kvarn på Långholmen, söder om Gåsö. Stenarna var avsevärt större än flomkvarnarnas och avverkade mer än dubbelt mot vad man tidigare varit van vid.

Väderkvarnen var enskild mans egendom i motsats till flomkvarnen. I regel byggdes den på platsen som valdes noga för att få så ”ren” vind som möjligt. Det finns dock exempel på att kvarnar har flyttats från annan ort och satts upp på Skaftö, liksom att man flyttat kvarnar från plats till annan inom bygden. Då kvarn skulle byggas fick man anlita en kvarnmästare, då det inte var vem som helst som förstod detta. På Orust, med dess mångfald av väderkvarnar och vattenkvarnar, fanns sådana kvarnmästare, bland vilka Anders i Björfjäll ofta var anlitad på Skaftö.

För malningen erlades tull, som uttogs med en halv sätting på tunnan. Detta var regel, men kunde nog variera, beroende på mjölnaren. På Orust kallades väderkvarnarna för ”tjuwkors”, mer eller mindre befogat.

Ett stycke in på 1900-talet uppfördes Källeviks valskvarn, och då var det dags för de gamla väderkvarnarna att försvinna. Motorerna hade utvecklats raskt, skördarna ökats genom rationellare brukning av jorden och det gick inte längre att bara lita på vinden som ofta uteblev då den som bäst behövdes. Den ena kvarnen efter den andra revs ner. Men bygden blev på något sätt fattigare när väderkvarnarna försvann. På 1930-talet byggdes Grönskults valskvarn, som under några år hade god tillgång på mäld, i all synnerhet som rörelsen vid Källeviks kvarn upphörde. Då hade redan de motordrivna husbehovskvarnarna kommit ut i marknaden. Envar blev sin egen mjölnare och dessa småkvarnar tog död på Grönskults kvarn. Därmed får väl cirkeln anses vara sluten från handkvarnen — flomkvarnen — väderkvarnen — valskvarnen till husbehovskvarnen.

Fiskelägen och skepparesamhällen

För mer än 4000 år sedan slog sig människor ner på den dåtida stranden ovanför Fiskebäckskils kyrka samt på den nuvarande campingplatsen. Lika gammal är den äldsta stenåldersbebyggelsen vid Rågårdsvik. Hur utvecklingen sedan gestaltat sig för Fiskebäckskil fram till början av 1500-talet är ovisst, medan de fasta fornlämningarna vid Rågårdsvik kan tyda på en fortgående bebyggelse genom såväl bronsåldern som järnåldern. Platsens läge, om man bortser från det i viss mån begränsade utrymmet, var minst lika gott som vid Fiskebäckskil. Vid Grundsund har terrängförhållandena inte varit lika fördelaktiga som i Fiskebäckskil och Rågårdsvik, men även där fanns, vid Bovik, en skyddad plats som tidigt var lämpad för bebyggelse.

Det är givetvis sillen som varit den främsta orsaken till fiskelägenas uppkomst och utveckling. Bohuslän har från 900-talet fram till 1898 haft nio sillperioder av större eller mindre intensitet.

Grundsunds fiskeläge är yngre än både Fiskebäckskil och Rågårdsvik.

På 1755 års lantmäterikarta är utsatta såväl Grundsunds som Boviks fiskeläge och där finns sammanlagt 17 hus och ett par bodar, schematiskt tecknade. Troligtvis har där funnits flera hus fast de inte utsatts på kartan. I slutet av 1790-talet fanns det folk nog i Grundsund för att bygga kyrka. Man tog kyrkan i Fiskebäckskil till föredöme: vackert dekorerad interiör, mur omkring kyrkogården och portaler till denna liksom i Fiskebäckskil.

Det har sagts att Oxeviks kapell skall ha flyttats till Fiskebäckskil, medan andra, med stöd av samtida dokument sökt fastslå, att Fiskebäckskil och Oxevik haft kyrka samtidigt. Bägge uppfattningarna kan vara riktiga i så måtto, att Oxeviksborna vid en utflyttning till Fiskebäckskil tagit både hus och kyrka med sig, där materialet kommit till användning vid husbygge och reparation av därvarande kyrka. Några notiser om den gamla kyrkan i Fiskebäckskil meddelade av C. S. Lindblad i ”Skärgårdsbilder” (1911) och hämtade ur en i Fiskebäckskils kyrka tidigare befintlig räkenskapsbok för åren 1666—1775, har åtskilligt av intresse. Man får bl. a. veta, att taket intill år 1733 var täckt med torv, näver och spånor, samt att lik jordats i kyrkan intill detta år, men ej senare. En gapstock inköptes år 1735 för 16 skilling och torn byggdes år 1745, varvid ansökan fick göras hos gymnasiekuratorerna, då såväl fiskeläget som kyrkan låg på Fiskebäcks mark. Kyrkklockan (Annaklockan) är gjuten i Mecheln i Nederländerna 1535 och skall, enligt folktraditionen, ha tillhört Oxeviks kyrka. År 1692 hade kyrkan en utgiftspost: ”lega för en häst som prästen rider på när han skall förrätta gudstjänsten, emedan kyrkan är belägen på en kringfluten ö — 5 riksd. 16 skilling”, och avser prästens i Morlanda resor från Rågårdsvik till Fiskebäckskil, utefter den s. k. prästevägen. Till ”hans kongliga majestät och kronan” utlånade kyrkan år 1709 en summa av 249 riksdaler. Kyrkan återfick dessa pengar år 1728.

Om kyrkan tillkommit före eller under 1500-talets sillfiske är svårt att avgöra, men det förhållandet, att man förmått bygga en kyrka som begagnats i tvåhundra år, tyder på att folkmängden varit relativt stor, och det är inte uteslutet att Fiskebäckskil har varit bebyggt avsevärt tidigare än som hittills antagits.

Rågårdsviks fiskeläge har väl försvarat sin plats, trots att det aldrig blev något stort fiskeläge som Grundsund eller en rederiort som Fiske-

bäckskil. Folktraditionen gör gällande att i Rågårdsvik funnits en tullstation, som i så fall går tillbaka till 1500-talets sillfiskeperiod, då tullstationer upprättades längs kusten. Man skall ha iakttagit bryggpålar utanför den stora bryggan, Kronbryggan kallad, som skulle vara lämningar av en gammal träbrygga. Dr. A. Molander anför i en uppsats i Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1924 att en man från Königsberg, Mattis Fuchs, i kungligt brev år 1564 fått rättighet att ”bruka sillfisket i Robersvik, fyra mil norr om Marstrand”. Molanders antagande att det skulle avse en liten vik invid Fiskebäckskil är av flera skäl mindre troligt, utan bör nog i stället vara just Rågårdsvik.

I skattelängden för år 1610 förekommer ett fiskeläge Aspevik (Aspevigen), som beboddes av 6 strandsittare. År 1645 bodde här 18 strandsittarfamiljer, nästan lika många som i Rågårdsvik detta år och en familj mer än i Fiskebäckskil. Fiskeläget anses ha legat SV om Rågårdsvik, på en plats på Fossa mark som nu kallas Asparna och där krukskärvor hittas i jorden.

Även Gåsö synes ha varit med i 1500-talets sillrush, och där har möjligen redan då funnits ett mindre fiskeläge. Gåsö ägdes intill år 1740 av kronan, då två gåsöbor köpte ön med därtill hörande holmar och skär, för en summa av 50 daler silvermynt. En uppdelning fick emellertid efter några år göras och skifteshandlingen är genom de där förekommande ortnamnen av stort intresse. Bryggor, sjöbodar och sjöbodtomter fanns och hade troligen förekommit långt tillförne. Namnet Tullboden förekommer i handlingen, kallas nu Tolln (Tullen), och antyder att där legat en tullbod, där kanske kungens tulltjänstemän hade uppsikt över sillfisket.

Mitt emot Gåsö på Skaftösidan låg Munkeviks och Korsviks fiskelägen. Nio tomtningar och två stenbryggor är vad som nu återstår av bebyggelsen, som synes ha försvunnit ett stycke in på 1600-talet. Bosättningen har i viss grad varit permanent att döma av dåtida skattemantalslängder, men det kan tänkas, att bönder eller folk från annat håll också haft hus i Munkevik och Korsvik där de bott enbart under den tid fisket pågick.

Värbo fiskeläge på Löndals mark synes också ha börjat befolkas under 1500-talets sillfiske eller kanske tidigare. Av tillgängliga kartor och handlingar har bebyggelsen knappast varit större än den som förekom i Mun-

kevik och Korsvik, men Värbo ägde som fiskeläge bestånd över mitten av 1700-talet.

Stockeviks fiskeläge, som är yngst, förekommer på 1755 års lantmäterikarta med ett par byggnader, som troligen är sjöbodar. Att ett eller annat hus kan ha förekommit utanför och nära det nuvarande fiskeläget är dock troligt.

Kristineberg, tidigare "Hölen", är i ålder jämförbart med Stockevik. Namnet Hölen är att söka ute i vattnet och innanför låg ett litet skär, skilt från land av ett litet sund, som kallades "Horsekäften". Namnet har inget att göra med häst (hors) utan är härlett från Höl.

På Blåbergsholmen mitt emot Kristineberg, på äldre kartor men även ännu kallat Torstensnäs, lär en patron Smith ha haft ett sillsalteri under 1700-talets sillfiske, men sedan detta fiske tagit slut, flyttade han över till Kristineberg, där han byggde en handelsbod, som enligt traditionen varit "köpmanshuset i skärgården" i Emilie Flygare-Carléns roman.

Fiskelägenas huvudsakliga näringsfång har varit fisket. Vad de små kåltäpporna invid husen kunde ge hade nog ganska liten betydelse. Att en del penningstarka sjökaptener i sen tid skaffade sig en jordbruksfastighet var i första hand fråga om en fördelaktig penningplacering; den fattige fiskaren hade inga pengar att placera i jordbruksfastigheter.

Krejervik kallas en liten vik öster om Rågårdsvik. Namnet ger anledning att antaga, att något eller några av dessa små lastfartyg funnits och att sjöfart bedrivits under 16- och 1700-talen vare sig de ägts av Rågårdsviksbor eller av bönder eller kanske gemensamt. Krejern var försedd med två eller tre pålmaster och riggad med försegel, råsegel och mesan. Troligen har fartygen dragits upp på land över vintern i Krejervik, eller förankrats där.

Säkert har också Fiskebäckskil jämsides med fiske ägnat sig åt fraktfart ganska tidigt för att under 1800-talet helt övergå till sjöfarten. År 1840 fanns där 34 fraktfartyg om tillsammans 1189 lästers dräktighet och år 1888 19 fartyg. Tillsammans med Gåsö och landsbygden fanns detta år 36 segelfartyg, skepp, briggar och skonare, varav åtskilliga gingo i långtrad på Västindien och Sydamerika. Hela denna stora fartygsflotta var praktiskt taget försvunnen år 1910.

Grundsund höll sig till fisket med bankskutor, sjöbåtar och, från omkring sekelskiftet, kuttrar, som inköpts i England. Där satsade man inte

"Lenas stuga", ryggåsstuga i Rågårdsvik, sedan 1934 i Skaftö hembygdsförenings ägo. Foto år 1967.

på några fraktfartyg, med undantag för ett par slupar som seglade på Danmark och Norge med spannmål och timmer. Dock bedrevs fraktfart i viss utsträckning med kuttrar vid sekelskiftet och närmast efter.

Om Fiskebäckskil efter sjöfartens upphörande växlat över på fiske i stället för att satsa på badortsrörelsen, skulle mycket varit annorlunda.

I Grundsund har visserligen fiskebåtarnas antal, liksom de i fisket deltagande gått ned, men i gengäld har man följt med sin tid. De farkoster och redskap som anskaffats är av modernaste slag. Att så många av de yngre männen söker sig ut i annat förvärvsarbete är emellertid att beklaga.

Den gamla fiskelägesbebyggelsen har givetvis skiftat genom tiderna. Hur fiskarnes bostäder tidigast tedde sig, får man närmast ana sig till. De schematiskt tecknade husen på lantmäterikartor från 16- och 1700-talen återger nog inte dåtidens fiskarstugor. Bebyggelsen har dominerats av ryggåsstugorna. En av de in på 1900-talet i Rågårdsvik bebodda stugorna hade köket helt av sten, en annan var byggd mot bergsväggen, som

utgjorde en av kökets väggar. Stugorna låg lågt till marken och köket, som hade jordgolv, upptogs till en tredjedel av murverket med sin bakugn och gruva. Köksfönstret var litet och släppte in föga ljus. Här bakade man och kokade sin mat över öppen eld i gruvan; i övrigt var köket obeboeligt vintertid.

Rummet hade, åtminstone i sen tid, trägolv med jordfyllnad under och här var belysningen något bättre. Här hade man sin värmekälla, som före järnkakelugnarna, nog var av mest primitiva slag. Troligen har den, i likhet vad som var fallet i gamla backstugor på Orust ännu i mitten av 1800-talet, bestått av en upp- och nervänd undermurad gryta, som genom en rökkanal var förbunden med rökgången i köket.

Huset saknade förstuga men hade två dörrar, antingen bredvid varandra såsom på ”Lenas stuga”, eller en på vardera sidan såsom på stugan i Fiskebäckskil och som ledde in till rummet respektive köket.

I regel fanns ett skjul tillbyggt, antingen vid köksgaveln eller vid sidan av rummet, där bränsle förvarades medan fiskeredskapen förvarades i köket.

Loftstugan var en förbättrad upplaga av ryggåsstugan och i Rågårdsvik stod flera av dessa stugor kvar inpå 1900-talet. De hade, som namnet anger, ett lågt loft och bestod i övrigt av ett rum och kök. De stod oftast högre ovan jord utan att därför äga källare och de hade i motsats till ryggåsstugan en liten förstuga. Även i Fiskebäckskil förekom dessa loftstugor och flera av de större husen har som kärna en gammal loftstuga som kringbyggts och påbyggts.

Under stugornas köksgolv fanns oftast en hålighet, dit diverse avfall förpassades genom en lucka i golvet; vid utgrävningar under äldre hus anträffas ofta en mängd kreatursben samt skärvor av lerkärl.

Liksom loftstugan har utvecklats från ryggåsstugan, utgör det enkla huset med i regel ett rum och kök, någon gång med ett rum på var ända med kök på mitten, en utveckling av loftstugan. Källare är obligatorisk men finns till att börja med endast under rummet. Förstuga förekommer alltid på denna hustyp, med tiden utvecklad till glasveranda med allehanda utsmyckningar.

Från 1870-talet till fram mot 1920 var dessa hus de vanligaste i såväl Rågårdsvik och Grundsund som på landsbygden, medan Fiskebäckskil satsade på badgäströrelsen och byggde sina hus för uthyrning. Dessutom

måste ju Fiskebäckskil, såsom varande en stor rederiort, genom större bostäder markera sin överlägsenhet gentemot fiskelägena.

Ett gemensamt drag för den gamla bebyggelsen på såväl landsbygd som i fiskeläge var den stora brandmuren som oftast tog upp fjärdedelen eller mer av köket. Den blev stor därför att man hade att göra stora bak. Brödet var det mest och lättast tillgängliga i matväg och på sjön liksom i hemmen konsumerades mängder av kakor, limpor och framför allt kavring. Av dessa gamla murar med sina stora ugnar med kupor av sten finns det några stycken kvar, företrädesvis i bygden. En uppmätning och fotografering av dessa "fästningar", som de gamla kallade dem, är en angelägen uppgift.

Båtsmän och rotehållare

År 1685 hade generalguvernören och fältmarskalken Baron Rutger von Ascheberg tillsamman med, som det heter, "Ridderskap och Adel samt ofrälse män som Frälsegods besitta, så ock allmogen av Skatte och Crono", överlagt och beslutat angående uppsättandet av båtsmän på samma sätt som för riket i övrigt var gällande. Detta avtal, som omfattar 18 punkter gällde Tjörn och Orust, där Skaftö då ingick i Morlanda socken, fastställdes av Kungl. Maj:t först år 1739. Det reviderades tid efter annan genom Kungl. brev, förordningar och resolutioner till fram mot mitten av 1800-talet.

I tidens snirklade skrivsätt får vi här en god inblick i dåtida besvärligheter för såväl båtsmän som rotehållare. Rotarnas antal skulle för hel socken vara tjugo och varje rote utgjordes av tre hemman, som skulle uppsätta en båtsman. Åt denne skulle roten uppsätta en stuga och fähus med en kåltäppa, samt om lägenheten finnes på utmarken för honom uppbryta ett halvt tunnland och äng till två stackar hö samt mulbete för hans ko eller kreatur; i gengäld var båtsmannen skyldig hålla det hela vid makt och byggnad. Senare bestämdes genom Kungl. brev år 1824, att de rotehållare å vilkas hemman lägenhet till åker icke finns skulle giva sina båtsmän årligen i ersättning 2 tunnor korn, fast mål. Det framhålles att roten skulle åstadkomma allt detta "på det legokarlen må vara oss så mycket trognare och icke rymma".

Det tillhörde rotehållaren att lega båtsman och ingen fick antagas som ej begått Herrens Nattvard och han skulle ha fyllt 16 men ej överlevat 36 år. För liten växt, så framt han eljest var starkt byggd, fick ingen kasseras, men han skulle vara välfrejdad och i övrigt till tjänsten duglig.

Båtsman fick icke anställas för viss tid utan var anställd tills han av sjukdom eller hög ålder blev kasserad. Han kunde också avskedas ”för stöld, fortfarande liderlighet, vanart och sturskhet; för begångna brott, som domstol afdömt”.

Angående legan anhöll bönderna, att denna ej skulle sättas högre än Tjugo daler s:mt, som skulle utbetalas med hälften i början, samt resterande sist på året, detta för att roten ej skulle taga så stor skada om den legde rymmer. (Det må här tilläggas att i Göteborg utgick legan under de första åren på 1700-talet med 50 daler s:mt.)

I den 14 punkten heter det: Såsom utskrivningen och dess besvär nu upphöra så torde inhyses folk, lösdrivare och försvarskarlar som under privilegierna intet förstås; fördenskull kan förordnas att alla duglige inhyses karlar och lösdrivare som intet vilja antaga något gårdsbruk, måge tagas var och enär de finnas att komma rotarna till lisa och understöd när någon avgång sker, förutan någon lega, dock njuter han den vanliga lönen om han ärligen tjänar etc. Detta sätt att skaffa manskap kallades pressning, och praktiserades bl. a. i Göteborg i början av 1700-talet. Huruvida det också förekom inom Orust och Tjörn under ”den stora ofreden” finns inte säkra belägg för, men med hänsyn till den stora mängd båtsmän som fanns enbart på Skaftö vid denna tid är det inte uteslutet att också här pressning förekom.

Utöver lega, hus och torp, där sådant kunde uppbrytas, skulle roten ”till båtsmans välstånd och uppehälle”, giva honom årligen 8 daler s:mt (tidigare 10 daler s:mt), två par skor, två par strumpor, två stycken skjortor och en buldans klädning med en blå mössa. ”Men när han hemma är, får han allenast en Släp-Klädning och Carpus af vallmar, och ingen buldansklädning eller blå mössa; item vart tredie åhr en hängmatta, ett täcke och en bullfång, vilka trenne persedlar med buldansklädningen och blå mössan skall Båtsmannen straxt vid sin hemkomst ricktigt ifrån sig lefverera till Roten, att hafva thet i sitt förvahr

till nästa uppfordring, och Båtsmannen icke hafva tillstånd thet samma oftare bruka än i örlogstider".

När båtsmannen var hemma skulle han själv bruka torpet och om han behövde rotehållarnas hjälp fick han överenskomma med dem bäst han kunde, men då han var bortkommenderad skulle hustrun med rotens hjälp hålla torpet vid makt. Först år 1816 blev genom Kungl. brev beslutat att rotehållarna skulle lämna 60 lispund hö och 60 lispund halm samt 8 lass, motsvarande 2 famnar, brännved el. torv. Om bränsle var förut (1811) stadgat, att det skulle lämnas så gott det på hemmanets ägor finnes, vilket för Skaftös vidkommande betydde att båtsmannen fick klara bränslet bäst han kunde, då ön saknade skog.

Skjutsningarna och vägkost bad rotebönderna "ödmjukeligen" få slippa när de enligt Kongl. förordningen gav båtsmannen, när han skulle bege sig till flottan, en månads kost, som bestod av 2 lispund bröd, 1 lispund kött och fläsk, 4 marker ost och 10 marker torr fisk, och därutöver skulle roten inget ge eller båtsmannen något fordra, "vid hårt straf till giörandes".

När båtsmannen på grund av ålder eller sjukdom kasserades, hade han att lämna torpet åt sin efterträdare. Rymde han eller eljest blev borta, skulle hans hustru och barn icke ha rätt att i mannens frånvaro något begära av hans innestående lön utan hans vetskap, utan låta sig nöja "och söka sin födo med arbetande". När mannen var död hade änkan ingen rätt att kvarstanna på "bostället", "utan thet samma til then Båtsmannen straxt afstå, som kommer uti then afgågnes ställe".

Vad som anförts är det väsentligaste av vad som med allmogen överenskoms och blev i huvudsak fastställt av Kungl. Maj:t år 1739. Under mellantiden har enrollering till flottan ordnats på annat sätt, men hur detta tillgått, är ej fullt klarlagt; troligen har flera vägar stått myndigheterna till buds, för att fylla behovet av båtsmän, såsom utskrivningar, frivillig anställning och i sista hand kanske också pressning.

Enligt Krigsarkivets rullor fanns det åren 1704 och 1705 inte mindre än 31 båtsmän ute i tjänst, varav från Rågårdsvik 11 st., från Fiskebäckskil 6 st., samt från Värbo 6 st. Övriga hörde hemma i gårdar som Skaftö, Berg, Röd samt Lilla Backa. Flera av båtsmännen synes ha varit i tjänst ganska länge, då det finns antecknat att de äro gamla, sjuka och odug-

liga. Som sjukdom angives enbart bråck. En och annan har avancerat till över- eller underskeppare; en blev lots i Lysekil 1712.

I rullorna från 1716—17 återfinns några namn från föregående rullor men en del nya har tillkommit. Dessa rullor är mer upplysande än föregående, då här, utom namn och hemvist också är infört året då vederbörande antogs, samt åldern. Vid antagandet varierade åldern mellan 16 och 40 år, men huvudparten var i 20-årsåldern. Även här finns åtskilliga kommentarer om vederbörande. Om en man i 55 års åldern står antecknat "gammal, oduglig, kasseras". Om andra finns antecknat "frånvarande" eller "rymt", någon gång "far på Gatenhielms kapare".

Nu har gårdar som Grönskult, Stuveröd, Löndal och Islandsberg båtsmän i tjänst, men egendomligt nog saknas båtsmän i Grundsund eller Bovik. I övrigt visar det sig att samtliga gårdar på Skaftö är representerade med en eller flera båtsmän vid mitten av 1700-talet.

De båtsmän som figurerar i rullorna till fram mot 1750-talet var icke rotebåtsmän. Det är först i rullorna från 1750—60-talet som rotebåtsmännen kommer till synes och de har då fått särskilda båtsmansnamn såsom Hwal, Ägg, Komsidst, Guldlock, Spetsknog, Öhrnberg, Huit och Tunne. Strandsittare på Störrdal, Värbo, Fiskebäckskil och Rågårdsvik har utgjort en rote, som hållit tre rotebåtsmän, som de blev befriade från genom Kungl. Maj:ts nådiga skrivelse år 1756. Löndal och Fiskebäck, två hela hemman, utgör nu en rote med en båtsman som heter Ägg, medan ett fjärdedels hemman L. Backa håller en båtsman med tillnamnet Spetsknog.

Det synes som om man fram till 1790-talet rört sig med arrangemang som skiftat tid efter annan. Sedan Värbo fiskeläge försvunnit under åren mellan 1755 och 1790 har här lagts ut ett torp åt en båtsman, som svarade för Löndal, Backa och Fiskebäck. Troligen har då också utlagts torp på Hvalås, Svinevik och Skaftö gård i samband med storskiftet.

I handlingar från mitten till slutet av 1800-talet som rör båtsmanstorpet Hvalås och Stockeviks samfällighet, som ägdes av åborna på Stora och Lilla Grönskult samt Berg, får man en god föreställning om åboarnas sätt att se och handla. Varje år hade rotemännen ett sammanträde där man valde en rotemästare som hade att indriva tomtskatten av husägarna i Stockevik och att föra de räkenskaper som erfordrades

beträffande båtsmannen och samfälligheten; befattningen växlade år från år inom roten. Tomtskatten från Stockevik var alltid ett problem för roten, då många häftade i skuld för flera år. Ingen synes ha blivit vräkt för sådan skuld men risk fanns ändock. Vid sammanträde med rotehållarna år 1866 beslöts enligt protokollet: "Och så beslutades att innevarande eller hvarje års Rottmästare skall uttaga skattskyldigheten af Nysnämde stransittare på sätt och vilkor som följer, han skall på före nämde tid anmälla sig och de som icke betalar då skall han på följande Wår uttaga sin rätt af dem, af den skrapjötsel som de under Vintern sankat, med det vitsord att ingen af de öfrige rotthållare får köppa eller borttaga någon enda jötssel, uttan all den som Stransittare icke för eget behof begangnar, skall Rottmästaren disponera mott det han betalar 33 öre per lass. Brytter någon mott detta antingen de säljer till Någon annan än Rotmästaren eller någon annan än han köpper af dem Bötter vardera 5 R(iksdaler) Rmt (Riksmynt) som genast erläges vid förbrytelsen och stransittaren vare utsagt att genast af flytta. Och yterligare öfverenskom(s) att då Rottemästare tjensten bestrides på Röd skall Rothållare Wälja En eller två af den öfriga Rotten som skall ombesörja eller bevaka Wår förmon af den omnämde jösell rättighet i Stockevik att den utfås och Byttes efter hemmansantalet och var och en betalar för sin andel och sålunda beslutat dag som ofvan." Protokollet är underskrivet av tolv åbor. Det var som synes hårda bud som tydligen gjorde åsyftad verkan; i varje fall säges ingenting vidare i denna gödselhistoria. Senare protokoll visar inte att rotehållarna så synnerligen vinnlagt sig om att hålla torphusen i skick, vilket år 1875 föranlett rotebåtsmannen nr. 91 Martin Rasmusson Hval att försöka slå på stort. Han vände sig alltså till Länsstyrelsen, som föranstaltade om syn på torpet under ordförandeskap av kronolänsmannen med biträde av två nämndemän. Från roten inställde sig sex bönder och som kompaniombud korpral Samuel Lyr, samt båtsman Hval. Båtsmannen yrkade att torphusen, såsom varande för små, måtte utdömas och nya byggnader uppföras. Synenämnden ansåg denna hans begäran obefogad och ej att fästa avseende vid, helst som rotehållarna bestred båtsmannens yrkande men medgav åtskilliga reparationer som närmare angavs.

Boningshuset, byggt av timmer, uppmättes till 25,1 fot långt, 12,9 fot

Rotebåtsmansstugan på Hvalås, förvärvad jämte tomtområde år 1928 av Skaftö hembygdsförening, som bildades detta år. I båtsmansstugan har föreningen sina samlingar. Foto år 1967.

brett samt 7,7 fot högt på knut, täckt med tegel på bräder, brädklätt samt indelat i rum och kök.

Man enades bl. a. om, att nya fönster och karmar samt nytt golv skulle inläggas i rummet, samt nytt fönster i köket. Vidare skulle brädklädseln omses och skorstenen fogas, medan vedskjulet lämnades utan anmärkning. Dessa arbeten skulle belöpa sig till 62: — kronor och dessutom skulle ladugården få en översyn för 12: — kronor. Sedan det bestämts när arbetena skulle vara färdiga genom rotehållarnas försorg står som slutord, "dermed Båtsmannen förklarar sig nöjd".

Torpstugan på Hvalås är den enda kvarvarande båtsmansstugan på Skaftö. Den står på ursprunglig plats, samt är, vad man kallar, en loftstuga, tydligen uppsatt av gammalt virke i slutet av 1700-talet. Taken i såväl rum som kök har varit enkla liksom fönstren, och köksväggarna har aldrig varit ombonade, vilket nog också var fallet i rummet före 1875, då det sades vid syneförrättningen att väggarna i rummet

skulle drivas. All inredning var omålad och skurtrasan med sand och vatten, synes ha varit i livlig verksamhet. Köket, med sin stora brandmur med bakugn, har under den kallare årstiden varit obeboeligt, med undantag för den tid som åtgått för bak och matlagning över öppen eld. I rummet har man väl haft en värmekälla i någon form för att överhuvud kunna vistas där, och båtsmannens begäran om ett nytt hus, var nog befogad, men rotebönderna hade det nog inte stort bättre själva.

Båtsmannen nr. 91 Martin Rasmusson Hval synes 1888 ha blivit ensam på torpet. Hustrun har dött och barnen flugit ur boet. Då träffade han och roten en överenskommelse, att överlämna torpet åt rotemännen mot att han fick en årslön av 200: — kronor jämte de vanliga drickspenningarna 8: — kronor, samt fri skjuts till och från mötesplatsen vid varje utkommendering. Härutöver hade han ingen rätt till några sportler eller avgifter av vad slag det vara må. Dessutom ägde han fri disposition av stugan under sin återstående tjänstetid. Överenskommelsen skulle underställas kompanichefens prövning och godkännas av denne.

År 1897 fick båtsman Hval avsked ur krigstjänsten, men fick rotehållarnas medgivande att alltfort bebo stugan. Någon hjälp till reparationer fick han givetvis inte, ej heller något av den lön han tidigare åtnjutit av roten. Med ett tröskverk som roten inköpt åt honom några år innan drog han på höstarna runt i bygden, där det i allmänhet saknades tröskverk och på så sätt fick han något till sitt uppehälle. Det var mest hos småbrukarna han höll till, som hittills tröskat med prejel. Bönderna hade nu börjat skaffa sig tröskverk som de drev med hästar och stående vandring. Hvals stifttröskverk, populärt kallat "Hvalepinan", drogs av fyra unga starka karlar. Det fordrades ganska mycket brännvin för att hålla det hela gående och många goda historier berättas ännu om vad som kunde hända. Men båtsman blev gammal och sålde sitt tröskverk, småbrukarna köpte sig små verk som drogs av två man, och så var det slut på denna era.

Hval försökte sig också på lite kvacksalveri, då han trodde sig om att bota äggvitesjukdomar med en dekokt som han lagade till av diverse ingredienser. Huruvida hans medicin gjorde någon nytta är osagt, men en del människor tog in hans soppa i hopp om tillfrisknande; även lungsot trodde han sig rå på.

Båtsman Hval var i hela sin levnad en rätt orolig natur och sedan han slutat en 35-årig tjänst i flottan, flackade han mellan åtskilliga platser tills han år 1923 dog i Fiskebäckskil, 86 år gammal, den siste rotebåtsmannen på Skaftö.

Det har sagts om rotebåtsmännen att de hade föga intresse för torpets skötsel när de var hemma mellan utkommenderingarna. Det var hustrun, som med hjälp av roten fick svara för vad som skulle utföras under båtsmannens frånvaro, och när han var hemma gick han helst omkring i bygden och berättade om sina bravader på stationen eller till sjöss. Allt han hade att förmäla, var inte, som man brukar säga, bokord, men det slog an på dem, som inte liksom båtsmannen luktat krut och tjänat Kungl. Maj:t och kronan och han hade nog också ett behov att på något sätt hävda sig i sitt armod.

Sedan 1928 är "bostället" Hval där Rotebåtsmannen nr. 91 Martin Rasmusson Hval bodde och verkade i Skaftö hembygdsförenings ägo.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Skaftö hembygdsföreningsarkiv. Här bl. a. Charta öfver Utmarken till Fiskebäck, Röd, Grönskhult, Berg, Näreby, St. och L:a Bacha samt Löndal ... Upprättad år 1755 av Georg Ernbring, jämte beskrivning (avskrift).

Contracts- eller Rote-Bok som upptager Rotens och Båtsmannens ömsesidiga skyldigheter och rättigheter för 1.sta och 2.dra Bohus Roterings-Compagnier uti Göteborgs och Bohus Län. Sthlm 1824.

Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift.

A. E. Holmberg: Bohusläns historia och beskrifning. Uddevalla 1842—45.

J. Oedman: Chorographia Bahusiensis. Sthlm 1746. (Facsimil Uddevalla 1911.)

David Palm: Ortnamnen i Orusts västra härad. (Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. VIII) Lund 1963.

Johan Pettersson: Den svenska Skagerakkustens fiskebebyggelse. Lund 1953.

G. Sarauw och J. Alin: Götaälvsområdets fornminnen. Göteborg 1923.